

7. INTERETNIKAI KÖLCSÖNHATÁSOK 1941-IG

Bár az előző fejezetben már tárgyaltunk olyan jelenségekről, melyek bizonyos fokig az interetnikai kölcsönhatások szférájába tartoznak, ezúttal kimondottan erre a problémakörre összpontosítanánk. Elsősorban abból a megállapításból kell kiindulnunk, hogy a zsidóság továbbra is anyaországi háttér, védelem és biztatás nélkül él, kisebbségben, mely jogállást azonban az új államalakulat különböző okok miatt törvényesen is legalizálja és megerősíti. Ilyenformán kell tehát értékelnünk a zentai zsidóság reakcióit is a külső hatásokra. Másrészt viszont az első zsidó családok letelepedése óta két államalakulat váltotta egymást. A kiegyezés szülte Osztrák-Magyar Monarchia magyarországi felében is voltak erőteljes nemzeti törekvések, amelyek vadhajtásain bimbózott ki a politikai antiszemitizmus. Az első délszláv államban viszont a nagyszerb aspirációkkal kell számolnunk, amelyeknek ellenében viszont ott találjuk a horvát szeparatizmust. A két délszláv nemzet konfliktusai, valamint az országban uralkodó rendezetlen gazdasági és politikai viszonyok óhatatlanul is kedveztek egyes antiszemita beállítottságú körök megerősödésének még a szerb oldalon is, aminek korábban nemigen voltak hagyományai.

A többnemzetiségű Zentán ez a probléma még tovább bonyolódott azzal a ténnyel, hogy a szerbség itt 1918 után is – a tervszerű, célirányos és tudatos kolonizáció ellenére – nyomozó kisebbségben maradt, s ez a némileg tudathasadásos állapot mindenképpen kihatott viselkedésére, gondolkodására. Bármilyen szerb hatás a zsidóságra azonban esetünkben marginális, majdnem teljesen elhanyagolható, s inkább csak azért kerül felemlítésre, hogy minél teljesebb képet kapjunk a Zentán kimutatható interetnikai kölcsönhatásokról.

A magyarságnál viszont természetesen a trianoni traumából eredő identitászavar tapintható ki mindvégig, annál is inkább, mert az anyaországból jövő propaganda tápláló forrása nem apadt el, sőt évről évre erősödött.

7.1. A kettős kötődés problémája és a lojalitás kérdése

A zentai zsidóság asszimilációra hajló fele óhatatlanul szembetalálkozik a kettős kötődés problémájával, amit a maga módján megpróbál feldolgozni. A mérvadó természetesen a diaszpórai lét filozófiájából fakadó mindenkor alkalmazkodásra való törekvés, ami a beolvadás egyik alapfeltétele. Hasonló módon kénytelen igazodni az ortodoxia, de a hagyományápoló cionizmus is, amennyiben meg szeretné őrizni a zsidó identitás szerinte meghatározó alkotóelemeit. Ez cseppet sem könnyű, hiszen a szerbek kezdettől fogva bizalmatlanul figyelik, mi módon és milyen mértékben tájolódik a zsidóság az új többségi nemzet felé.

A kormányzat ezzel párhuzamosan különféle eszközök bevetésével próbálja meg leválasztani a vajdasági zsidóságot a magyar közösségről. E törekvések az előző rendszer asszimilációs politikájának azon sikerei ellen irányulnak, mint amilyen a nyelvhasználat, a névmagyarosítás és az etnikai azonosság-tudat. A jugoszláv királyság korai időszakában a hírhedt névelemzés szolgált egyik eszközül, amelynek értelmében a nem magyar családnevű tanulók nem járhattak magyar tannyelvű iskolákba. Ez érintette a zentai zsidóság zömét is, hiszen – mint azt az előző időszakban láthattuk – a névmagyarosítás nem igazán vált általánossá.

A másik ilyen intézkedés, bár benne szerepelt a jóindulatú gesztus is, a zsidóság nemzeti-séggé való nyilvánítása volt, aminek következtében többé már nem lehetett izraelita vagy Mózes-vallású magyar, mint addig (sőt szerb sem).

Ha az azonosság-tudat deformálódásáról szólunk, elsősorban a zentai zsidóság által beszélt nyelvet kell megvizsgálnunk. Az elemi iskolában, majd a gimnáziumban szerb nyelven tanuló diákok a nyelvváltásból eredő kezdeti nehézségek leküzdése után magukévá tették az új hivatalos nyelvet. Az idősebbeknek már jóval nehezebben ment az alkalmazkodás. Egykorú leírás alapján: „Minden zsidó beszél magyarul, amit anyanyelvként tartanak számon, a pajeszosok pedig németül is. Mindannyian szorgalmasan tanulják és megtanulják azonban a szerbet. Csak kisszámú idősebb ember nem tud szerbül, s ők is zömmel a pajeszosok közül kerülnek ki.”¹ Az ortodoxok (különösen pedig a *hászidok*) még mindig beszéltek a jiddist is.²

A névhasználat terén egyértelműen megmaradt a magyar hatás egészen 1941-ig, s ritka volt a magyar nevek „szerbesítése” (például Imréből Mirko), vagy eleve szerb nevek választása. Sőt, a héber eredetű nevek polgári névként történő használata válik mindinkább gyakorlattá, elsősorban az ortodoxoknál, de hatással volt erre a cionizmus térhódítása is.³

Az 1918 előtti időszakból jó néhány példát találtunk a kikeresztelkedésre a helybeli lapok hasábjain. A két világháború közötti években a hasonló tartalmú hírlapi információk elmaradnak, hiszen nincs többé szükség ilyen irányú propaganda-kifejtésre. Vegyes házasságokról is csak elvétve tudunk. Az adatközlők megoszlottak e probléma megítélésében, különösen a kitértek vagy a más felekezetűvel való házasságkötések számát illetően. Közvetett adatnak számíthat egy 1941-ből származó kimutatás, mely szerint a zsidónak minősített nem izraelita vallásúak száma Zentán 43, az izraelita vallásúaké pedig 1432 volt.⁴ A kitérés persze elsősorban a neológ zsidóság számára szolgált alternatívaként.⁵

Valószínűleg a kormányzat abbéli próbálkozásai miatt, hogy a zsidóságot elidegenítse a magyar kultúrától, kényszerültek a zentai zsidók is nem egyszer arra, hogy lojalitásuknak bizonyos tanújelét adják. 1931-ben például a szabadkai hitközség kezdeményezésére nagygyűlést hirdettek a vajdasági zsidók számára, melyen 32 hitközség képviseltette magát. Zentáról

1 Knežević, 49. p. (Fordította: P. A.) A nyelvhasználatbeli váltást illetően tanulságos és a zentai neológiára jellemzőnek látszó Vig Lajos magatartása, aki az 1941-es fordulat után ezt mondta: „Eddig szerbek voltatok, szerbül tanultatok. Mostantól magyarok vagytok, magyarul tanultok.” – Azzal összegyűjtötte unokahúgait, -öccseit és átvette velük a magyar nyelvtant, földrajzot és történelmet. (Adler Gizella, 1925, Zenta.) A kettős kötődés erős nyomai mutathatók ki a zentai származású, ma Izraelben élő adatközlők körében, akik közül nem egy annak idején belépett mind a magyarországi, mind pedig a jugoszláviai *olek* szövetségébe.

2 Rajić Vera közlése. (1921, Zenta.)

3 Említésre méltó tény, hogy a megkérdezett adatközlők egy kivételével mindannyian emlékeztek még héber nevükre.

4 Kepecs, 68–69. p.

5 Ellenpéldaként szolgálhat viszont Friedmann Edit (1921, Magyarkanizsa) visszaemlékezése. Bár nem voltak zentai kötődései, mégis itt most legalább lábjegyzetben fontosnak tartjuk idézni, annyira tipikus neológ magatartásformát illusztrál. Egy alkalommal ő is tett pénzt a Szent Antal-perselybe, hogy kívánhasson valamit. Amikor édesanyja ezt megtudta, felpofozta. „Te zsidó vagy!” – mondta az anya, mire ő: „Tudom, de a többiek is csinálták!”

többek között Gráf Ármin hitközségi elnök és Schweiger Miklós voltak jelen. A gyűlés egyfajta lojalitás-kinyilatkozató demonstráció volt Jugoszlávia és elsősorban a szerbség mellett. Ilyen értelemben szólalt fel Schweiger Miklós is.⁶

A marseilles-i merényletet követően természetesen mindkét hitközségben gyászülést tartottak Sándor király halála alkalmából.⁷ A következő évben a jugoszláviai zsidóság Tel-Aviv közelében a meggyilkolt király emlékére emlékművet szándékozott emelni. A zentai hitközség is bekapcsolódott az akcióba, és a zsinagóga udvarából földet emelt ki és küldött el erre a célra.⁸ E gesztus nyilvánvalóan szintén egy olyan nyomás következménye volt, amely a merénylet után elsősorban az itteni magyarság lojalitását kérdőjelezte meg (Jankapuszta ürügyén), vele együtt azonban a zsidóságot is. Hozzá kell tennünk, nem véletlenül, hiszen tudjuk, hogy a zentai zsidók például még 1918 után is évről évre *sz'udat micvát* tartottak emlékezésül a szabadságharc zentai zsidó áldozataira. 1928-ban ez alkalomból Rauschnitz Jakov Eliezer rabbi tartott ünnepi hitszónoklatot.⁹

7.2. Szerb és magyar antiszemitizmus

Tény, hogy az antiszemitizmus egyes megnyilvánulási formái továbbra is jelen voltak, elsősorban a magyarságnál, de a helybeli szerbek egy része is engedett bizonyos negatív előjelű ösztönzéseknek.

Mindenképpen szükséges elválasztani a szerb, illetve a magyar oldalról megnyilvánuló antiszemitizmust. Az előbbihez szorosan fűződik a lojalitás kérdése is, hiszen a másság, a kisebbség iránti viszonyulás kapcsolatrendszerének egyik összetevőjeként jelentkezik majd közvetlenül az impériumváltás után, de egy-egy kritikus politikai esemény (a január 6-i diktatúra bevezetése, a Sándor király elleni merénylet) is újból és újból hűségkinyilvánításra kényszeríti a kisebbségeket, s itt elsősorban a magyarságról, illetve a zsidóságról van szó.

Esetünkben a szerb antiszemitizmus természetesen kisebb jelentőségű volt, hiszen helyben semmiképpen sem volt régmúltra visszavezethető, komolyabb gyökerei, s a felbukkanó zsidóellenes sztereotípiák zöme az itt élő magyarságtól eredt. Hátrányos megkülönböztetések (vagy erre irányuló törekvéseknek) a nyomaira leginkább az iskolában bukkanhatunk. Münz Lajost például osztályfőnöke szombaton is iskolába akarta kényszeríteni, bár erre nem volt törvényes joga, s az igazgatónak kellett interveniálnia. Ugyancsak ő emlékezett vissza arra is, hogy az egyik tanítónő levágatta az ortodox családból származó fiúk pajeszát, ami miatt panaszt tettek ellene.¹⁰ Valószínűleg őrá célzott egy másik adatközlő, aki úgy emlékszik, hogy Diklić tanítónő volt az, s tettét e szavak kísérték: „Ti Mózes-hitű jugoszlávok vagytok!”¹¹ Egy másik adatközlő szerint a szerbek nem zsidóztak, bár óvodás korából emlék-

6 *Sentai Friss Ujság*, 1931. március 27. Lásd még Jelić, Dušan: Kratak pregled istorije subotičkih Jevreja i njihovog doprinosa razvoju grada. *Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja*, 1987. br. 5. 103–104. p.

7 *Sentai Friss Ujság*, 1934. október 21.

8 *Sentai Friss Ujság*, 1935. február 10.

9 Fuks, Abraham: *Jesivot Hungarija bi-gdulatan ve-hurbanan*. Jerusolim, 1987. 332. p.

10 Münz Lajos (1922, Zenta) közlése.

11 Hönig György (1925, Zenta) közlése.

szik egy esetre, amikor az óvónő a „büdös zsidó” jelzővel illette.¹² Mózes Mordecháj ellenben határozottan állította, hogy egyes szerbek előszeretettel használták a „čivutin” kifejezést, ami a törökből került a szerb nyelvbe, és a századforduló után már kimondottan pejoratív értelemben volt használatos.¹³

Olykor a szerb nyelvű helyi lapokban is megjelent egy-egy antiszemita felhangú írás. Ilyenre reagált a zsidó hitközség 1936-ban, amikor tiltakozásképpen a polgármesterhez fordult.¹⁴

Ha az országos viszonyokat vesszük szemügyre, láthatjuk, hogy az antiszemitizmus inkább katolikus (Horvátország), esetleg mohamedán (Bosznia) környezetben ütötte fel időnként a fejét. Így például az elhíresült (a cári titkosszolgálat által kreált) „Cioni bölcsek jegyzőkönyvei”-t először Splitben nyomtatják ki 1929-ben. Belgrád sem késik azonban sokat, sőt a könyv itt két kiadást is megér (1934, 1939).¹⁵ Bár a Zágrábban tanuló orvosnövendékek egy része már 1920-ban petícióban követelte a zsidó egyetemisták létszámának korlátozását, a jugoszláviai „numerus clausus” bevezetésére csak 1940-ben került sor, miután a Cvetković-Maćek féle kormány kül- és belpolitikájában mindinkább jobbra tolódott. 1940 októberében egyébként két zsidóellenes törvény lépett életbe. Az egyik a zsidóknak az élelmiszerekkel való kereskedésével kapcsolatos („Uredba o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa predmetima ljudske ishrane”), s amely gyakorlatilag megtiltotta a zsidó nagykereskedőknek az élelmiszerekkel való kereskedést. A másik a zsidóknak a közép- és felsőfokú iskolákra való beiratkozását szabályozta („Uredba o upisu lica jevrejskog porekla za učenike univerziteta, visokih škola u rangu univerziteta, viših, srednjih, učiteljskih i drugih stručnih škola”), s amely szerint a zsidó tanulók létszámárányát a zsidóságnak az összlakosságban meghatározott arányhoz kell viszonyítani.¹⁶ (Egy évvel korábban Milan Stojadinović miniszterelnök még arról győzködte a közvéleményt, hogy Jugoszláviában nincs antiszemitizmus, és hogy nem tervezik zsidótörvények bevezetését.)¹⁷ Mindez természetesen a zentai zsidóságot is érzékenyen érintette.

Nyilvánvaló, hogy az eltorzított zsidókép elsősorban a nem zsidó konkurencia lelki semei előtt jelenik meg továbbra is. Számolni kell azonban a gazdasági világválsággal, amelynek súlya alatt igaz, kissé megkésve, de a helybeli parasztember nyög leginkább, ezért könnyen „veszi a lapot”, vagyis nyomora bűnbakjává a zsidó terményfelvásárlót szemeli ki. „Amikor a földműves, legyen az szerb vagy magyar, a földbe fektetett fáradozását pénzzé szeretné tenni, kizárólag zsidókhöz fordulhat, hiszen a tíz gabonakereskedés zömmel az ő kezükön van, és ők határozzák meg a felvásárlási árat. Ezért mondja a paraszt, amikor mentegetőzik a rossz vásár miatt: »Hát a zsidó nem akar többet fizetni!«”¹⁸

12 Karniel Irén (1921, Zenta) közlése.

13 Mózes Mordecháj (1918, Gerla) közlése.

14 ZTL Zenta város községe (1918–1941). F: 071.10. Polgármesteri iratok. A zsidó hitközség 106/1936. sz. átírata. Sajnos sehol sem sikerült fellelni a *Slogának* azt a számát (1936. május 3.), amelyben a kérdéses cikk megjelent.

15 *Židovi na tlu Jugoslavije*. Zagreb, 1988. 208. p.

16 Uo. 177. p.

17 *Sentai Ujság*, 1939. január 27.

18 Knežević, 47. p. (Fordította: P. A.)

Ha a magyar antiszemitizmusról szólnak, először is hangsúlyoznunk kell, hogy a zentai magyarság indifferensen állt hozzá a zsidók identitásbeli problémáihoz, hiszen a sajátjával volt elfoglalva. Ez a mindkét oldalról történő fokozatos és önző elszigetelődés nem tett jót egyik félnek sem, de elsősorban a zsidóságnak ártott, különösen ha az 1941 utáni tragikus eseményekre gondolunk. Elképesztő egyébként, hogy a két kisebbség nem tudott természetes szövetségest találni egymásban, de sajnos sem az előző korszak megoldatlan problémáiból, sem pedig a két világháború közötti évek kihívásai nem kedveztek egy ilyen kombinációnak. Ellenkezőleg; az értelmiség itt maradt része, valamint az új nemzedék tovább táplálta (olykor a sajtón keresztül) az egyszerű emberekben még elevenen élő, az előző századból visszamaradt antiszemitizmust. Emellett a magyarság a régebbi rendszer öröksége mellett a szomszédos Magyarországról jövő propagandától sem maradt mentes.

Ami a helyi értelmiséget illeti, tudjuk, hogy egyesek gyászos szerepet vállaltak majd az 1941–1944-es időszakban; nem egy közülük a Magyar Párt tagja, amely programjában, megnyilatkozásaiban mindinkább jobbra tolódik. Illusztratív jellegű egy „Zsidókeresztények” cím alatt megjelent cikk 1934-ből, mely, ha talán nem is a zentai magyar értelmiség egészének véleményét feje ki, gondolataiban mindenesetre sokakhoz közel állhatott. Az írás a keresztény vallású, de magukat zsidó nemzetiségűnek vallókról szól, közben azonban elének tárulnak a zsidókérdéssel kapcsolatos előítéletek, sőt elég abszurd szövegkörnyezetben a holokausztrémképe is. A cikkíró Dr. –hy (feltehetően Felsőhegyi András ügyvéd) tézisei a következők voltak:

- Elhiszi, hogy egy zsidó tisztán vallásos meggyőződésből keresztény lesz, de ez inkább védekezésforma a megsemmisülés ellen, mint például a pogány magyarok megkeresztelkedése, a két példa között mindazonáltal óriási különbséget lát.
- A zsidókérdés megoldására ez csak félmegoldás lehet, hiszen a bajt nem a gyökerénél fogja meg.
- A zsidókérdésben még mindig a háború előtti szemérmeskedés és alakoskodás álláspontján vannak mind a zsidók, mind a nem zsidók. Nem mernek vagy nem akarnak nyíltan a dolgokkal szembeülni, mert az esetleg kényelmetlen.
- Nem látják be, hogy a háború előtti ideológiák e tekintetben nemcsak a hamis humanizmust, hanem – mint a legtöbb elavult dolog – komikumot is rejtenek magukban, a zsidók részére pedig egy kicsit tragikomikusak.

Majd így folytatja:

„A háború előtt nemcsak a zsidók, de még az úgynevezett jobbérzésű keresztények is felháborodtak, ha valaki zsidózott. Társaságban meg egyenesen kíméletlenség volt a zsidókról a legcsekélyebb rosszat is mondani; ha zsidó is jelen volt, csak tisztességes hangon volt szabad róluk beszélni. Aki nem így tett, még ha teljesen objektíven vizsgálta is a dolgokat, vad antiszemita hírébe keveredett. Úgy a zsidók, mint a nem zsidók féltékenyen vigyáztak arra, hogy az egyenlőség látszata pontosan megmaradjon. A zsidók érdekből, a keresztények a humanizmus látszatáért. Mert, kérem, legalább most legyünk őszinték: a zsidó ugyan egyenlőnek érezhette magát ideig-óráig keresztény társaival, de a nem zsidó soha a zsidóval. Ne keressük most az okokat, amelyek az egész világ burkolt vagy kevésbé burkolt ellenszenvét a zsidókkal

szemben előidéztek, hanem nézzünk szembe a valóság tényével: a zsidót senki sem szereti, még a zsidó sem.

(...) És a zsidók okosabban tették volna, ha már régen szembenéztek volna ezzel a ténnyel ahelyett, hogy félmegoldásokkal idejuttatták volna a zsidókérdést, ahol most van. Hitler volt az első, aki ezeket a dolgokat nyitott szemmel meglátta, aperte kimondta, és levonta a konzekvenciákat. Ezért még a zsidóknak részben hálásaknak is kell lenniök. Igaz ugyan, hogy a meglátás, szókimondás után a konzekvenciák levonása szerintem hamis úton halad, és itt van a hiba, amit Hitler elkövetett. Azonban, nagyon helyesen, ezeket a hamis konzekvenciákat a világ nagyobb része elítéli, vagy legalábbis nem fogadja el. Mert lehet, hogy abban igaza van Hitlernek, hogy a zsidóságnak el kell tűnnie, de az már öreg hiba, hogy a testi-lelki beolvadásukat a gazdanépbe szintén nem engedi meg. Mert hát körülbelül 12 millió zsidót mégsem lehet sem agyonütni, sem kiéheztetni.”

Cikkírónk az egészen más hangnemben indított logikai eszmefuttatást a végén teljesen kifecamítja, visszariadva a szélsőségektől, és a zsidókérdés végleges megoldását nem a kitelepítésben vagy a fizikai megsemmisítésben látja, hanem a teljes mértékű beolvadásban, a fajkeveredés ugyanis eugenetikai szempontból mindkét fél számára csak előnyökkel járna.¹⁹

S míg értelmiségi körökben az antiszemitizmus kimunkáltabb, „intelligensebb” változata dívott, addig az egyszerű emberek a primitívebb leegyszerűsítéseket felkapva táplálták tovább az intolerancia szélsőségesen lobogó lángját. Elképesztő, hogy például az előző századokból öröklött vérvádat tanulatlanabb körökben még mindig „el lehetett adni”. Az egyik adatközlő állítása szerint élt még a magyaroknál ez a hiedelem, s különösen húsvétkor emlegették fel.²⁰ Ezt egy nem zsidó adatközlő is megerősítette, mégpedig konkrétumokkal. Szerinte a magyarok között eléggé elterjedt volt a nézet, hogy a „zsidó templom” építéséhez keresztény gyermek vére kell a malterba, a templom minden sarkába pedig egy-egy gyermekholttest. A sakter házát (vágoda) jó néhányan csak „rettegett ház”-ként emlegették. Az adatközlő beszélt egy esetről, amikor egy kislány eltűnésével kapcsolatban a hitközség csak nehezen tisztázhatta magát. (Talán a hírhedt péterrévei esetre célzott.) Ugyanakkor mesélték (ő ezt nem látta!), hogy a nagy zsinagóga bontásakor csontvázat találtak. (Ami persze ismét jó alkalom volt arra, hogy néhány elmét a ferde irányban mozgasson meg.)²¹

Az előbbi példa mutat rá egyébként arra, hogy a vérvádat még 1945 után is elhitték néhányan. Van viszont egy hírlapi adatunk arról is, hogy 1925-ben három fiú eltűnését szintén a zsidóknak tulajdonították. „Megkerültek az elveszett gyerekek és így kislány, hogy a vérük malter alakjában mégsem köti a talmudiskola tégláit.”²²

Az építőáldozat összekapcsolása a vérváddal, úgy tűnik, korábbi hagyományokkal kapcsolatos, hiszen a hagyomány szerint a nagy zsinagóga építésekor is keresztény gyermek vérért használták fel.²³ Az elhíresült péterrévei vérvádesetet is például a zentai – ezúttal az ortodox szefárd – zsinagóga építéséhez kötötték. 1928. augusztus végén ugyanis nyoma ve-

19 *Szentai Friss Ujság*, 1934. december 25.

20 Mózes Mordecháj közlése.

21 Nagy Horti József (1934, Zenta) közlése. Lejegyezte Valkay Zoltán 1999. szeptember 11-én.

22 *Szombat*, 1925. augusztus 8.

23 Újházi Erzsébet (1919, Zenta) közlése.

szett egy péterrévei szolgálónak, s azt kezdték suttogni, hogy az ottani ortodox zsidók vették vérért, s használták fel az épülő zentai kis zsinagógához. Az eset majdnem pogromhoz vezetett, amihez a hangulatot a péterrévei Katolikus Legényegylet hét tagja szította. Szerencsére a lány előkerült, így komoly következményei nem lettek a dolognak. Érdekes egyébként, hogy még a helybeli, egyébként szerb nemzetiségű rendőrközeg is hajlamos volt hitelt adni a vádnak.²⁴

7.3. Pozitív reflexiók

A fentiek ellenére talán mégis elmondhatjuk, hogy a zsidók és nem zsidók közötti kapcsolat a két világháború közötti időszakban jónak volt mondható, különösen pedig a szerb és a zsidó reláción, s ha a neológok „együttélési” célkitűzése nem is valósult meg, az ortodoxoké: a viszonylag békés egymás mellett élés annál inkább.²⁵

Tény, hogy a nem zsidó lakosság egy része ellenállt az antiszemita propagandának, s másságuk ellenére befogadta a zsidókat. Ez mind az értelmiség józanabbik felére, mind a helybeli társadalom egyéb rétegeire vonatkozott. Kimutathatók ugyanis olyan – elég megdöbbentőnek mondható – hatások is a zsidóság részéről az úgymond keresztény lakosságra, melyek, ha nem is nagy számban, de megerősítik megállapításunkat. A *hánukkai* gyermekjátéknak számító *trenderli* nem zsidó változata került be Oromról a zentai Városi Múzeumba. Az adatközlő által készített, „Tegyel-vegyél sorsjáték”-nak nevezett pörgettyű négy oldalán egy-egy betű található: T[egyel], V[egyel], M[ind], S[emmi].²⁶ Bár a játék szabályai némiképp eltérnek a *trenderliétől*, a hasonlóság mégis elég nagy ahhoz, hogy bizonyos kölcsönhatások számlájára írjuk.

Megható példaként említhetjük fel még Kovácsalmi Mária esetét. Több ortodox család is tőlük hordta a tejet, és amíg fejt, imádkoztak (talán a tejre való áldást mondták), s ő kérte, hogy lassabban mondják, és így megtanulta az imát.²⁷

Ismételten ki kell emelni az Izraelita Nőegylet is, amely egyfajta híd szerepét játszotta zsidók és nem zsidók között Zentán is. A kimondottan felekezeti jellegű egyesületektől eltérően ugyanis a Nőegylet – leszámítva a tagság jogát – teljesen nyitott volt a külvilág felé. Jótékonyásra fordított pénzbeli támogatásai egy részét rendezvények bevételeiből fedezte. Különösen népszerűek voltak a *púrimi* bálók, melyek nyitottak voltak mindenki számára. Sőt elmondható, hogy mindenki, „aki számított” Zentán, kötelezően ott volt ezeken a rendezvényeken.

24 *Židov*, 5. oktobar i 12. oktobar 1928.

25 Sajnos, e kézirat elkészültekor nem volt birtokunkban kellő számú nem zsidó adatközlő közlése, ami a zsidó származású adatközlők elbeszélését segítené hitelesebbé tenni, de a gyűjtésen kívüli kötetlen beszélgetések kortárs zentaiakkal alátámasztani látszanak a fenti állítást.

26 A játékszer Pető József (Orom) készítette 1994-ben gyermekkori emlékek alapján az Oromhegyesen megtartott Gazdag Ág vetélkedőre. Orom közelsége Zentához arra indít bennünket, hogy e játékszer használatát Zentán és közvetlen környékén is feltételezzük. Az igazság kedvéért meg kell azonban jegyeznünk, hogy a múzeum gyűjtőterületéről mindmáig csak ez az egy példány került elő, s ez is csupán rekonstrukcióként.

27 Kovácsalmi Máriával (1899, Zenta) 1995-ben beszélgettünk. A felvétel gyenge minősége, valamint a kiejtés és a hadaró beszédmód miatt nem sikerült megállapítani, melyik imáról vagy áldásról van szó.

Végül szintén idevágó példaként hozhatjuk fel a Weiner [Lipót]-féle bútorgyár tevékenységét, amelynek kiállítási termében 1933 szeptember elején az újvidéki Lengyel-képszalon kiállítást rendezett a legkiválóbb hazai és külföldi festőművészek alkotásaiból. Kiállított többek között: Eskičević, Kumurić, Konjović, Todorović és a zentai Nikolić, valamint Iványi-Grünwald, Hermann Lipót, Szüle, Zádor, Mannheimer és mások.²⁸

S ha már a képzőművészetnél tartunk, nem árt felemlíteni, hogy Tóth József zentai szobrásztehetség pályáját Szabados Gábor is megpróbálta egyengetni, oly módon, hogy rajzra és festészetre készítette elő ingyenesen. (Az ifjú művészre egyébként Meštrović is felfigyelt s tanácsolta, hogy menjen Zágrábba továbbtanulni. Rövid, súlyos betegsége és korai halála akadályozta meg abban, hogy a merész tervek valóra váljanak.)²⁹

7.4. A hagyományok továbbéltetése

Az asszimiláció kérdésében még mindig erősen polarizált zsidó közösségen belül két olyan törekvés is jelen volt, amely felvette a harcot a beolvadás ellen: az ortodoxok természetesen, a cionisták pedig az általuk képviselt program szellemében. Ebbéli szándékuk megvalósításában a zsidó tradíciók továbbéltetése szolgált leghatékonyabb fegyverül. Érthető, hogy a hagyományok szigorúbb megtartásához az ortodoxok ragaszkodtak leginkább, míg a cionisták jóval liberálisabban kezelték a kérdést. De láthattuk, hogy még a neológok is, akik nem tartoztak egyik csoporthoz sem, ragaszkodtak bizonyos minimumhoz.

A zsidó azonosságtudat kiépítésében, illetve megtartásában nagy szerepet kapott a kóser háztartás, valamint a hagyományos ünnepeknek és az emberélet fordulóihoz kötődő szokásoknak a megtartása. Ezeken keresztül bizonyos fokig lemérhető az is, milyen mértékben asszimilálódott a zentai zsidóság.

Kásrut. – A kóser háztartás vezetéséhez továbbra is fennállt a lehetőség; mindkét hitközség tartott fenn vágodát, vele metszőt. Maceszsütöde is működött, de ha kellett, a háztartáshoz szükséges kóser élelmiszert a nagyobb központokból – leginkább a közeli Szabadkáról – is be lehetett szerezni. Az ünnepeken fogyasztott egyéb, specifikus élelmiszerekkel való ellátásról is gondoskodott néhány kereskedő; így például Fleischmann Lipót (Újtemplom tér) húsvéti bort, pálinkát és fűszereket kínált eladásra újsághirdetés útján, Schirmann Nándor (a kórházzal szemben) úgyszintén árult húsvéti élelmiszert.³⁰ Adatközlőink többségének családja kóser háztartást vezetett, beleértve a húsos és tejes ételekre, sőt a *pészahra* való külön edények tartásának gyakorlatát is.³¹ A neológok között természetesen akadt néhány olyan család is, amely zsidóságát a végletekig szabadon értelmezte. Tipikus példaként szolgálhat erre Adler Gizella családja, ahol még disznót is vágtak, de azért nem maradtak el a konyháról a hagyományos ételek sem; igaz, a *sóletet* disznóhúsból is készítették. Nem állítható, hogy

28 *Szentai Friss Ujság*, 1933. szeptember 3.

29 *Sentai Ujság*, 1934. július 11. és *Szentai Friss Ujság*, 1935. május 24.

30 *Sentai Friss Ujság*, 1928. április 1.

31 Ezt nemcsak az adatközlők támasztják alá, hanem egy újsághír is, amely arról tudósít, hogy Pollák Izrael kereskedő padlásáról ellopták a ládákban őrzött húsvéti edényeket. (*Sentai Friss Ujság*, 1934. december 19.)

emiatt a konzervatívabb beállítottságú rokonok vagy ismerősök bojkottálták volna őket, de tény, hogy ott jártukban még egy pohár vizet sem voltak hajlandók elfogadni tőlük. Ugyanitt *mezúza* csak a bejárati ajtó félfájára volt felszegezve.³²

Mind az adatközlők szerint, mind egyéb források alapján úgy tűnik, hogy ebben az időszakban kóser kifőzde vagy vendéglő nem volt Zentán. Az interetnikai kölcsönhatások pozitív példájaként említhető fel viszont az, hogy a harmincas évek végén működő Kecskés-vendéglő megnyitásához zsidók kölcsönöztek pénzt azzal a feltétellel, hogy zsidó ételeket is készítsenek. A sakter járt oda levágni a baromfit, s külön bádoggal bevont asztalt tartottak a húsok kóserolásához, ami lehetővé tette, hogy azt a nem kóser hús után kóserolhassák.³³

Ünnepek, szokások megtartása. – A zsidó ünnepek többségének kettős gyökere van: vallási (forrásuk a *Tóra*) és népi-történelmi (a zsidóság történelmének egy-egy eseményéhez kötődnek). Megtartásukban a zsidók sem különböztek keresztény környezetüktől; vagyis voltak olyanok, akik csak a nagyünnepeken, de voltak olyanok is, akik minden nap jártak zsinagógába, és számon tartották a kisebb ünnepeket is.

Mindenekelőtt természetesen a szombat megtartása volt annak fokmérője, hogy egy zsidó mennyire érezte fontosnak a hagyományok őrzését, mennyire értelmelte azt betű szerint vagy esetleg szabadabban. A már említett Adler Gizellák például csak részben tartották a *sábbátot*, egy időben (!) gyertyát is gyújtottak, de áldást nem mondtak. Nagyobb munkát (nagy mosás, főzés) nem végeztek. A szombatokon kívül csak *ros há-sáná* és *jom kippúr* alkalmával mentek a zsinagógába (*jom kippúr*kor böjtöltek is), valamint *szimhá*t *Tóra* ünnepén. *Szukkát* nem állítottak, de a gyermekek megnézték a más házaknál állított sátozt. *hánukkakor* gyújtottak gyertyát s énekelték a *Máoz cúrt*, a *széderestet* viszont nem ülték meg rendszeresen. A *púrimot* megtartották, s a keresztény szomszédoknak is küldtek *sláhmoneszt*.³⁴ Münz Lajoséknál rendszeresen tartották az ünnepeket, de az apa szombaton is nyitva tartott.³⁵

Az olyan környezetekben, ahol a neológok fölénye érvényesült (például Szabadkán), elterjedt szokásnak számított a *bát micva*, vagyis a leányok felnőtté avatásának szertartása elsősorban a nem zsidó környezet hatására, a konfirmáció analógiájaként. Zentára vonatkozóan csupán egy adatközlő tudott erről a gyakorlatról.³⁶ Ez persze nem jelenti azt, hogy a neológoknál nem volt elterjedt szokás, hiszen adatközlőink zömmel ortodox vagy legalábbis hagyományőrző, konzervatívabb családból származtak. Az emberélet fordulóit illetően különben is eléggé eltérő gyakorlat alakulhatott ki egyes családoknál, hiszen ezek az események nem kaptak kötelezően akkora nyilvánosságot, mint egy-egy ünnep megülése.

Az ünnepekkel kapcsolatos még néhány interetnikai kölcsönhatás kimutatása. Így például *púrim* alkalmával a süteményekkel való kölcsönös megajándékozás szokását (*sláhmoneszt*) nem egyszer kiterjesztették a nem zsidó ismerősökre is.³⁷ A *pészahra* sült *macesz*ből oly-

32 Adler Gizella közlése.

33 Kecskés Terézia (1904, Zenta) közlése.

34 Adler Gizella közlése.

35 Münz Lajos közlése.

36 Karniel Irén közlése.

37 Adler Gizella és Slavnic Adél (1925, Zenta) közlése.

kor-olykor szintén részesülhettek keresztények is. A szombat megülése viszont az ortodox családokban még mindig elképzelhetetlen lett volna *sábeszgoj* nélkül.³⁸

Végül pedig meg kell említenünk egy pozitív viszonyulást a város részéről. Az 1933-ból származó újsághír arról tudósít bennünket, hogy a város segíti a szegényeket, beleértve a zsidókat is. Mivel azonban a rituáléhoz ragaszkodók természetben nem fogadhatják el a segítséget, ennek megfelelő mennyiségű lisztet kapnak. Azt is megtudjuk, hogy ebben az időszakban Zentán 30 segélyre szoruló (és erre jogosult) zsidó család van, összesen 73 fő.³⁹

Temető. – Minden közösségen belül külön érdeklődésre tarthat számot a temető, hiszen az e világi lét egyes külsőségeit próbálták meg átplántálni a sírkertjeikbe. Ezért bizonyos külső hatások itt is kimutathatók. A zentai zsidó temetőben a neológok és a mérsékeltebb ortodoxok már a 19. század nyolcvanas éveitől kezdve rendszeresen megszegték azt a szokást, hogy a síremlék ne legyen hivalkodó. Aki csak tehetett, fekete vagy fehér márványban „gondolkodott”, s mind gyakoribbak lettek a kétnyelvű – magyar-héber – feliratok. Azelőtt kevés volt a bilingvis felirat, az is német-héber. 1918 után folytatódott ez a trend, a szerb azonban érdekes módon nem váltotta fel a magyart a kétnyelvű feliratok tekintetében. 1928 után a szefárd ortodox elkülönülés következtében az újonnan megnyitott részben csak héber feliratos sírköveket állítottak. A temetőn belül továbbra is követték azt a beosztást, amely szerint a *kohaniták* sírjai a temetőfal közelébe kerültek. Néhány sírt leszámítva nemigen találunk virágvázát, nem tapasztalható tehát a keresztény temetők virágkultuszának átvétele. Nem láthatunk egyetlen síremléken sem fényképet, mely az elhunytól készült. A díszítőelemek között továbbra is a tipikusan zsidó szimbólumok (*kohanita* kéz, *levita* kancsó, kis számban *Magén Dávid*) szerepelnek, esetleg az elmúlás, illetve megújulás univerzális jelképeként megjelenő szomorúfűz változatai.⁴⁰

Végül megjegyezhetjük, hogy bár kisszámú forrás birtokában nem tudjuk megnyugtatóan lemémi, mennyire hatott ki Zenta nem zsidó környezete az itt élő zsidóság szokásai, ünnepei megtartásának gyakorlatára, úgy tűnik, ez nem volt olyan nagymértékű. Másrészt viszont láthattuk a visszahatás néhány pozitív példáját is, ami némileg egyensúlyozta a negatívát: az antiszemitizmus egyes továbbélő formáit.

38 Slavnić Adél közlése.

39 *Sentai Újság*, 1933. február 4.

40 Lásd Pejtin, Attila: Jevrejsko groblje u Senti. *Zbornik jevrejskog istorijskog muzeja*, 1997. br. 7. 105–136. p.